

4. Тичер С., Мейер М, Водак Р., Ветер Е. Методы анализа текста и дискурса. Харьков: Гуманитарный центр, 2009. 356 с.

В. Бортніков – доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного
управління, Волинський національний
університет імені Лесі Українки

Суперечності та пастки модернізації

Модернізація у широкому сенсі розглядається як процес осучаснення і вдосконалення усіх сфер соціальних відносин; у вузькому – як складна низка перетворень, яких зазнає соціум на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого індустріального. Їх принципова відмінність полягає в тому, що в традиційному, аграрному суспільстві більшість населення обробляє землю і зазвичай працює, щоб прогодувати себе та свою родину, а в модернізованому індустріальному суспільстві більшість населення заробляє на прожиток у містах і на підприємствах. Зазвичай модернізацію як процес якісних змін у країнах світу пов'язують із промисловою революцією та індустріалізацією.

Модернізація, яку свого часу інтерпретували як становлення «нового цивілізаційного зразка», формує вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, подальшого людського розвитку, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал [1, с. 73].

На процес модернізації мають вплив багато чинників, що мають внутрішнє або зовнішнє походження і залежать від рівня розвитку країн, їх місця в світовій ієрархії. Відповідно відрізняють різні типи модернізації:

– ендогенна модернізація, тобто така, що здійснюється на власній основі (Європа, США);

- ендогенно-екзогенна модернізація, що здійснюється на власній основі і завдяки запозиченню (Росія, Туреччина, Греція та ін.);
- екзогенна модернізація (імітаційні, імітаційно-симуляційні і симуляційні варіанти), що здійснюється на основі запозичення за відсутності власної бази.

Україну вчені відносять до такого типу держав, модернізація в яких здійснюється за екзогенною або запозиченою моделлю. Її особливість полягає у прагненні копіювати західні «ідеальні» моделі модернізації, що загрожує втратою власних національних традицій та ідентичності [2, с. 82–83].

Теорія (теорії, моделі) модернізації. Розмаїття історичного досвіду здійснення модернізації соціумів, що перебували (перебувають) на різних щаблях цивілізаційного розвитку, чи мають значні відмінності в культурі й традиціях, ставлять під сумнів можливість глобального узагальнення, визначення сталого набору інститутів, структур, правил або процедур в межах єдиної теорії, виведення загальних закономірностей тощо, які слугували б орієнтиром для усіх країн і народів. Підтвердження тому – невдалі спроби вчених у другій половині ХХ ст. розробити універсальну теорію модернізації, послуговуючись концептуальними засадами еволюціонізму.

Розробка теорії модернізації розпочалася після Другої світової війни і набула поширення у 1950–1960-х рр. Вона стала відповіддю на процеси звільнення колоній і утворення низки незалежних держав так званого третього світу. Не випадково, що 1960-й рік визнано роком Африки, коли незалежність отримало 17 колоній. Цей проект став можливим завдяки концентрації значних інтелектуальних сил у США, куди емігрувала наукова інтелігенція із Європи напередодні й в роки Другої світової війни. Ще під час війни започатковано діяльність спеціального комітету з компаративних досліджень, створеного Американською асоціацією політичної науки. Відповідна робота розгорнулася в стінах окремих університетів і в рамках спеціальних проектів. У березні 1954 р. створено Комітет з порівняльної політики Ради із соціально-наукових досліджень, який очолив відомий американський політолог Г. Алмонд [3, с. 73]. Масштабність діяльності зазначеного комітету засвідчує той факт, що в період з 1954 до 1971 р. лише на підтримку польових досліджень 34 вчених у 21 країні світу витрачено 200 тис. дол. США [4, с. 118].

Американський соціолог К. Калхун так охарактеризував засновників теорії модернізації Т. Парсонса і Е. Шилза – «це, два найвідоміших засновники цієї школи. Вони сформувалися як вчені перед Другою світовою війною. Вони служили під час війни у розвідці і в аналітичних відділах... Після війни загальна служба у Вашингтоні в бюрократичних структурах об'єднує їх, і вони починають замислюватися над тим, як після війни з перемогою Сполучених Штатів міць американської держави має бути перетворена в довготривале панування. Місія США та інших розвинутих держав полягає у тому, щоб привести відсталі традиційні країни до сучасності» [5].

Слід наголосити, що єдиної теорії модернізації, навіть відносно 1950–1960-х рр., не існувало. Скоріше це був потужний інтелектуальний рух. Фактично розробка ідей модернізації була мегапроектом інтелектуальної еліти приватних фондів і державних структур США, що б зміцнювали позиції США в ідеологічному протистоянні з Радянським Союзом.

У своєму розвитку теорія модернізації пройшла умовно три етапи: 50–60-ті, 60–70-ті й 80–90-ті рр. ХХ ст. Становлення теорії на першому її етапі базувалося на такому методологічному припущенні, як *універсалізм*. Розвиток усіх країн і народів розглядався як універсальний, такий, що рухається в одному напрямі, має однакові стадії й закономірності. Наявність національних особливостей визнавалося, однак вони вважалися другорядними. Більшість авторів теорії модернізації цього періоду виходили з ідеї технологічного детермінізму. Вони вважали, що в основі суспільного розвитку лежить прогрес в економіці і технологіях, які призводять до зростання рівня життя і вирішення соціальних проблем (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл та ін.) Отже, однією із головних рис теорії модернізації першого етапу був телеологізм (рух у напрямі, що передбачає наявність наперед визначеної мети) і євроцентризм (фактично американізм).

Характерною у цьому контексті є робота американського економіста, професора Масачусетського технологічного інституту В. Ростоу «Стадії економічного зростання» (1960). Починаючи від моменту коли традиційне суспільство починає свою модернізацію, учений виділяв такі стадії росту: традиційне суспільство, перехідний період, коли створюються передумови підйому, стадія підйому, стадія швидкого досягання, вік високого масового споживання [6, с. 15]. Показово, що

В. Ростоу в 1966–1969 рр. був радником з національної безпеки 36-го Президента США Л. Джонсона.

Практичний досвід країн, що ставали на шлях незалежності, довів обмеженість і суперечливість головних постулатів теорії модернізації. Критики модернізації в межах «теорії відсталості» дорікали, що ця теорія недостатньо враховувала специфіку досліджуваних суспільств, особливості культури і не пояснювала механізм гальмування новопосталих інститутів і відносин. Модернізація на західний манер нібито призводить до консервації відсталості, залежності, руйнуванню екологічного середовища, соціальних конфліктів та інших проблем.

Другий етап розвитку теорії модернізації 60–70-х рр. ХХ ст. характеризувався більш зваженим трактуванням процесів, що відбувалися в окремих країнах під час переходу на більш високий щабель розвитку. Враховано широкий спектр соціокультурних, економічних і політичних чинників (зокрема, політичну культуру). Загалом багатьом працям цього періоду притаманний відхід від євроцентризму (Г. Алмонд, Р. Даль, Х. Лінц, Л. Пай, С. Гантингтон та ін.).

Так, американський політолог Л. Пай у широко відомій статті «Незахідний політичний процес» (1964) запровадив у науковий обіг перелік особливостей політичного розвитку в країнах «незахідного» типу, що сукупно визначають його характер. Він став дуже популярним і отримав назву «синдром із 17-ти пунктів».

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. отримала розвиток концепція «модернізація в обхід модерну», тобто концепція політичного розвитку, що базувалася на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків (А. Абдель-Малек, А. Турен, С. Гантингтон, Ш. Ейзенштадт та ін.). У межах цих уявлень не заперечується універсальність суспільного і політичного розвитку. Разом з тим принцип універсалізму поєднується з партикуляризмом, а їх органічний синтез розглядається як запорука успіху процесу модернізації. Останній розглядається як здатний на саморозвиток процес, що залежить не лише від діяльності політичних еліт, але й, у першу чергу, від впливу об'єктивних обставин і поведінки рядових членів суспільства.

За період існування теорії модернізації її зміст постійно коригувався й доповнювався новими уявленнями, концептами і судженнями. Учені прийшли до висновку щодо: 1) тривалості модернізації як

процесу з притаманними їй характерними рисами; 2) нелінійності та розтягнутості в часі; 3) залежності від розташування країни, що модернізується в світовій капіталістичній системі; 4) небезпечності модернізації як чинника загрози руйнування соціальних зв'язків і деградації політичної системи; 5) залежності від особливостей політичної системи країни і, отже, від недоцільності виокремлення модернізації «навздогін»; 6) відсутності однозначної взаємозумовленості модернізації і демократизації; 7) неможливості повного усунення традиційності в ході процесу модернізації; 8) можливості використання процесів модернізації в інтересах геополітичних гравців; 9) модернізації як складової частини більш широких соціальних процесів, зокрема глобалізації [3, с. 100].

Подальша еволюція теорії модернізації на третьому етапі демонструвала поширення ідеї про неприпустимість протиставлення традиції й сучасності. Розбіжність політичної практики й теорії модернізації призвело до переоцінки ідеї всезагальності прогресу в історичній еволюції; до переосмислення моделі розвитку цивілізацій, понять «сучасність» і «традиційність». Усе це разом сприяло розширенню меж дослідження і врахування впливу не лише центру на периферію, а й периферії на центр. Як наголошував С. Гантингтон у широко відомому творі «Зіткнення цивілізацій» (1996), модернізація не обов'язково означає вестернізацію. Незахідні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом усі західні цінності, інститути і практичний досвід [7, с. 73].

У цьому контексте заслуговує на увагу думка сучасного німецького філософа О. Ґюфе. Заперечуючи принцип універсальності західної культури в епоху глобалізації, він зауважує, якщо дотримуватися загальнолюдських інтересів, то неєвропейські культури можуть звільнитися від почуття меншовартості й натомість позитивно ідентифікуватися з модернізацією. А Захід тут постає «не як хворий на гегемонію, а лише як провідник повноцінного розвитку загальнолюдського потенціалу на користь загальнолюдських інтересів і потреб» [8, с. 31].

Отже, головне, що вдалося подолати – стереотипні уявлення про цивілізаційну місію Заходу по відношенню до інших частин світу, а також зрозуміти, що майбутнє людства полягає у гармонійному поєднан-

ні і співіснуванні різних культур, які розвиваються за притаманними їм законами і закономірностями, а не відповідно заздалегідь визначеному напрямку.

Виклики модернізації. Модернізація як соціальне явище не може проходити зовсім безболісно і гладко лише тому, що це завжди боротьба між старим і новим. Нова революційна система створення матеріальних цінностей не може поширюватися без виникнення особистісних, політичних і міжнародних конфліктів.

Головне протистояння в епоху глобалізації відбувається не між Сходом і Заходом і, навіть, не між Християнством та Ісламом. Хоча деяким конфліктам сьогодні справді властивий релігійний чи культурний компонент. Вирішальним є «конфлікт між групами чи суспільствами, які орієнтуються на модернізацію і тими, що відвертаються від неї. Підставою для конфлікту може бути і “втрата модернізаційної перспективи”», наголошують вчені [8, с. 31]. Російський досвід проведення реформ другої половини ХІХ ст., яскраве тому підтвердження, коли наступники російського імператора Олександра ІІ, не продовжили його реформаторський курс. До того ж, контрреформи 1880–1890-х рр. не лише загальмували цивілізаційний поступ Російської імперії, а й сприяли створенню передумов революції 1905–1907 рр.

Суспільства, що модернізуються, як правило, це авторитарні або недемократичні суспільства, де не склалися стійкі інститути народного представництва і політичної участі. Авторитарні суспільства, це суспільства з жорсткою конструкцією, яка не дозволяє швидко й адекватно реагувати на соціальні зміни, тому вони більш схильні до руйнування під час революційних зрушень. По-справжньому демократичні суспільства здатні вчасно каналізувати соціальне незадоволення у правове русло і тому вони уникають революцій. Найбільшу небезпеку під час соціальних потрясінь складає ситуація, коли відбувається часткова неінституалізована демократизація, за якої починається суперництво і боротьба між авторитарними і радикальними силами; а також ситуація, коли впливові радикальні сили, за своєю природою недемократичні, використовують демократичні свободи і вибори для захоплення влади.

Процеси модернізації, як правило, йдуть складно і часто супроводжуються непередбачуваними явищами, негараздами і революціями.

За спостереженнями С. Гантингтона, викладеними ним у праці «Політичний порядок у мінливому світі» (1968), усі революції пов'язані з модернізацією у сенсі розширення межі політичної активності мас; деякі революції до того ж супроводжуються політичним розвитком у сенсі створення нових форм політичного порядку. Економічні наслідки революції майже завжди невтішні. І не лише як результат викликаних революцією насилля й руйнувань. Насилля та руйнування, що відбуваються у ході революції, можуть мати своїм наслідком певне розорення, тоді як розпад соціальних й економічних структур може призвести до ще більш важких наслідків. Потрібно багато років або навіть десятиліть, щоб суспільство повернулось на той рівень економічного розвитку, що був досягнутий безпосередньо перед початком революції [9, с. 282–283].

Реформи зі свого боку можуть сприяти не політичній стабільності, а, навпаки, більшій нестабільності і навіть революції. Реформа може стати катализатором революції, а не її заміником. Історично великі революції відбувалися після реформ, а не періодів стагнації та пригноблення. «Той факт, що влада проводить реформи і йде на поступки, стимулює вимоги ще більших змін, які легко можуть, накопичуючись як лавина, перерости в революційний рух», зауважував С. Гантингтон [Там само, с. 330].

Ці роздуми відомого вченого певною мірою підтверджує теорія іншого американського політолога Дж. Девіса (J-кривая Дж. Девіса), який доводив, що революції з найбільшою вірогідністю відбуваються тоді, коли тривалий період реального економічного і соціального розвитку змінюється коротким періодом раптового спаду. Реальний стан соціально-економічного розвитку при цьому є менш важливим, ніж загальні очікування того, що минулий прогрес, який на цей момент зупинився, може і повинен продовжуватися у майбутньому [10, с. 371]. Таким чином, головна ідея його теорії полягає в тому, що якщо раптовий економічний регрес не супроводжується своєчасним і відповідним коригуванням очікувань, то вірогідність революції є достатньо великою.

Дещо подібне відбулося в Україні під час Помаранчевої революції.

Цікавими є роздуми С. Гантингтона й щодо відмінностей між соціальними типами реформатора і революціонера. За його спостереженнями, доля реформатора є важкою. У трьох відношеннях його

проблеми більш складні, ніж проблеми революціонера. По-перше, він неминуче веде боротьбу на два фронту проти і консерваторів, і революціонерів. По суті, щоб добитися успіху, йому, можливо, приходится воювати на багатьох фронтах із великою кількістю учасників, де його вороги перебувають по один бік, а союзники по іншій. Мета революціонера – поляризувати політику, і тому, він намагатиметься спростити, драматизувати і згрупувати політичні питання у вигляді єдиної, жорсткої дихотомії між силами «прогресу» і силами «реакції». Він прагне звести багатство суперечностей до одного глибокого протистояння, тоді як реформатор намагається їх диверсифікувати і конкретизувати [9, с. 314–315]. У цьому контексті показовою є трагічна доля видатного російського реформатора П. Столипіна, який загинув від рук терориста у 1911 р.

Процес модернізації часто супроводжується *зростанням корупції*. Такий висновок вчені роблять на підставі аналізу процесів модернізації в Англії і США напередодні й після промислової революції у XVIII і XIX ст. Не можна вважати простим збігом, що піки корупції англійського й американського суспільного життя співпадали з впливом промислової революції, появою нових джерел багатства і влади, виникненням нових класів, що висували нові вимоги до держави. У зазначені періоди політичні інститути переживали труднощі й певною мірою занепад: відповідно корупція є одним із наслідків відсутності ефективної політичної інституалізації. Державні чиновники не мають достатньої автономії і згуртованості і тому підкоряють свої інституційні ролі зовнішнім вимогам [9, с. 69–70].

Думається, що показники корупції корелюються із рівнем розвитку демократії, оскільки у стабільних демократичних суспільствах рівень корупції зазвичай нижче, ніж у країнах, що модернізуються. Конкурентна політична система може виконувати стосовно корупції роль стримувального чинника.

Соціальні катаклізми, що пов'язані із модернізацією, отримали назву «модернізаційних пасток». Причини і механізми зростання соціального напруження полягають у складних структурних перебудовах, пов'язаних із значними якісними і кількісними змінами, що відбуваються в історично короткій час. Ідеться про вибухове зростання населення, зміни структури виробництва і споживання, соціальної структури, урбанізацію, поширення грамотності, зростання суспільно-

політичної активності й мобільності населення, розширення меж політичної свободи та ін.

Урбаністська пастка. Вона пов'язана із змінами соціальної структури населення унаслідок високого рівня урбанізації, пов'язаної із ранніми стадіями промислової революції. Як зазначав французький соціолог Ф. Бродель, «якби місто не забезпечувало свого поповнення, воно перестало б жити. Воно вабило новачків. А часто-густо вони приходили самі по собі, бо їх манили сюди його освіченість, його реальні чи уявні свободи, його ліпші заробітки. Міста приймали не тільки злидарів. Вони наповнювалися й “високоякісним” матеріалом: багатими купцями, майстрами і ремісниками, найманцями, корабельними лоцманами, славетними вчителями й лікарями, інженерами, архітекторами, художниками...» [11, с. 422].

Рівень урбанізації передбачає певний поріг, за яким потрібні істотні соціальні перетворення. У тих випадках, коли політична еліта цього не усвідомлює, а частина городян, буржуазія й інтелігенція виступають як передовий загін опозиції – напруження в суспільстві значно зростає. За підрахунками дослідників найбільша напруга виникає за існування рівня урбанізації, який дорівнює від 10 до 20–30 %. Приклади тому Англія напередодні революції 1640 р. і Франція періоду Великої французької революції. Якщо під словом «місто» розуміти поселення, що мали 5000 жителів, то найскромніші цифри стосувалися Росії (2,5 % 1630 р., 3 – 1724 р. і 1897 р. – 13 %) [11, с. 416].

Марксова пастка. Вона пов'язана із диспропорцією в розподілі вигоди від швидкого економічного росту і з відсутністю соціального законодавства, що робить робітників безпорадними, а експлуатацію – варварською. Отже швидка динаміка розвитку економіки і змін в соціальному житті потребує істотних трансформацій у політичному ладі, правовій системі тощо. Однак якщо такі зміни можуть істотно запізнюватися, виникають диспропорції, які виступають як найбільш поширена умова революцій.

Молодіжна пастка. Унаслідок модернізації збільшення виробництва продуктів харчування, покращення медичного обслуговування тощо зменшують смертність населення і на тлі росту народжуваності різко збільшують долю в ньому молоді вікові групи (15–24 років). Тобто виникає так званий «молодіжний бугор». Зазначена зміна пропорції в структурі населення створює умови для соціально-політичної

нестабільності. Так, більшість революцій ХХ ст. в країнах, що розвиваються, відбулися там, де спостерігались особливо значимі «молодіжні бугори».

Наочним підтвердженням тому, відносно недавні події т. зв. «арабської весни» 2011 р. За свідченням учених, за останні 40–50 років в арабських країнах суттєво зросла кількість населення. Його значний приріст, що корелює з демографічним вибухом, поява значного прошарку високоосвіченої молоді, яка не змогла знайти собі роботу і посісти гідне місце в суспільстві, безробіття, зубожіння серед нижчих верств населення за одночасного існування місцевих багатіїв із надприбутками, зростання популярності неоісламістських гасел і настроїв – усе це посилювало внутрішньополітичне протистояння у цих країнах і створювало реальні передумови до масового протесту.

Але перелік «пасток модернізації» цим не обмежується, оскільки сучасні умови існування соціуму в умовах глобалізації породжують нові суперечності, невідповідності й диспропорції.

Список використаних джерел

1. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / [О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, М. О. Шульга та ін.]; за наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 198 с.
2. Гордієнко М. Аналіз консервативної моделі політичної модернізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 6. С. 79–88.
3. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання: монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 351 с.
4. Кутуєв П. Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 3. С. 106–127.
5. Бокарев Ю. Теории модернизации и экономическое развитие: http://www.perspektivy.info/book/teorii_modernizacii_i_ekonomicheskoe_razvitiye_2010-04-13.htm (дата звернення: 10.11.2023).
6. Ростоу В. В. Стадии экономического роста / пер. с англ. В. П. Марченко. Нью-Йорк: Изд-во Фредерик А. Прегер. 149 с.
7. Гантингтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
8. Ёгофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. 436 с.
9. Гантингтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш формат. 2020. 448 с.

10. Селле П. J-кривая Дэвиса. Когда происходят революции? *Теория и методы в современной политической науке: первая попытка теоретического синтеза* / под. ред. С. У. Ларсена; [пер. с англ. Е. А. Жуковой]. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 371–387.
11. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ, Основи, 1995. 543 с.

А. Бортнікова – доктор політичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

Тенденції в розвитку української освіти в умовах розбудови національної держави

В умовах національного відродження в Україні відбувався процес докорінного реформування освіти всіх рівнів: змінювалися їх економічні та організаційні форми, відпрацьовувалися методи креативної педагогіки, набувала поширення інформатизація навчального процесу. Першим кроком на цьому шляху стала державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», прийнята першим з'їздом педагогічних працівників України і затверджена Президентом України 3 листопада 1993 р. Головною метою програми було визначення стратегії розвитку освіти в країні на найближчі роки та перспективу. Система освіти передбачає реалізацію принципу безперервної освіти – від дитячого садочка через систему загальної, середньої спеціальної та вищої освіти до різних форм післядипломної освіти й створення університетів «третього віку». В її основу покладено принцип українознавчого спрямування змісту освіти.

Розвиток освіти на Волині у 1990-ті рр. відбувався у складних й суперечливих реаліях тогочасної дійсності. Наприклад, відбувався процес скорочення дитячих садків. Якщо у 1992 р. було 497 таких закладів, то у 1995 р. – 423, 1999-му – 304, 2000 р. – 259. Оскільки зазначена тенденція набула небезпечних масштабів, у січні 1995 р. виконком Волинської обласної ради прийняв рішення про заборону